
Л. Нізова

ІНТЕГРАЦІЯ ДРІБНОГО ВИРОБНИКА-ВЛАСНИКА В РАДЯНСЬКУ СИСТЕМУ (ДО ПОСТАНОВКИ ПИТАННЯ).

Проблема інтеграції дрібного власника у радянську систему господарства не ставилася в історіографії (як у радянській, так і в пострадянській період). У радянський період проблема не вивчалась із зрозумілих причин – внаслідок теоретичної відсутності самого інституту приватної власності (існування якого всіляко приховувалося). Радянська влада не розглядала дрібне приватне господарство як відособлену форму виробництва. В пострадянські часи проблема інтеграції дрібного виробника в радянську систему господарства у такій постановці в історіографії не піднімалася. Отже, Дрібна власність залишилася недослідженою проблемою, в тому числі у кустарно-ремісничому та промкооперативному виробництві. Перші спроби її дослідження розпочалися тільки в кінці 90-х – на початку 2000-х рр.

Таке дослідження потребувало додаткового виявлення архівних матеріалів з цієї проблематики, зведення останніх до наукової типологізації, визначення їх достовірності, аналізу документальних компартійно-радянських джерел.

Проведений аналіз існуючих в історіографії документальних і спеціальних досліджень виявив відсутність проблемно-тематичних збірників архівних джерел з розглядуваного напрямку. Широке висвітлення серед різних груп населення шляхів його економічного спрямування до різних форм кооперування у період нової економічної політики не дало загального уявлення про весь інтеграційний процес розвитку останнього до радянської системи господарства.

Збільшені хронологічні рамки в дослідженні допомогли підійти до ширшого аналізу дрібної власності, і саме вони дали більш чітке уявлення про її місце у важливому й складному процесі – необхідній перебудові в напрямку до індустріальних форм господарства (на жаль, не еволюційним, а революційним шляхом).

Дрібні виробники-власники, у тому числі кустарі, ремісники, промкооператори, не стали предметом історичного аналізу. Тому важливо, виявити їх роль у суспільстві в період між світовими війнами в процесі відмежування від малоземельного селянина із сезонним кустарно-ремісничим дрібним виробництвом. Між тим у міжвоєнний період відбувалися найактивніші процеси в дрібному виробництві.

Новий аспект у вивченні соціально-економічного становища дрібного виробника-власника становлять документи і матеріали з історії кустарно-

ремісничої промисловості і дореволюційної кооперації. Крім того, підняті найцікавіші документи контактів представників радянської влади із старою кооперацією у період до нової економічної політики. Документи, які допомогли розглянути інтеграційний процес серед дрібних виробників-власників, були знайдені у Російському державному архіві економіки (РДАЕ). Вони стали ключовими матеріалами для розуміння головної складової – спроби "поголовної" комунізації суспільства вже на ленінському етапі підпорядкування населення політичній і економічній диктатурі (в 1918–1920 рр.), тобто перед сталінським "великим переломом" та колективізацією 30-х рр. В історичному порівнянні ці документи дали змогу окреслити і класифікувати головні дії більшовиків щодо населення країни й вибудувати цілісну схему, яка допомогла визначити загальний підхід державної партії до останніх представників інституту приватної власності.

З вивчення архівних матеріалів під кутом зору дослідження особливостей політичної, соціально-економічної, психологічної складових дрібного підприємництва викристалізувався чіткий висновок про політику влади щодо її головного спрямування – у намаганні всебічно підпорядкувати населення з метою глибокого індустріального реформування країни.

Цей процес державно-монополістичного підпорядкування населення тягнувся ще від дореволюційних часів і був першочерговим у реформуванні країни за будь-якої влади. Радянська політика успадкувала потребу у такому спрямуванні й заштовхнула цей процес в річище політики "воєнного комунізму". Та всі спроби заохочення населення до реформ не пройшли. Більшовики провели потрібні дії щодо дрібного власника у прихованому режимі, як до найбільш складного типу населення. Психологія більшовиків "без романтизму" спромоглася підпорядкувати складну природу дрібних власників. Сприяння розвитку дрібних виробників-власників було тільки прикриттям реального курсу їх підпорядкування політиці "поголовного кооперування", узгодженого з генеральною метою – індустріалізацією країни.

Застосований радянською державою план кооперування у перетворенні суспільства мав лише опосередковане відношення до марксового. Форма кооперації, яку пропонував К. Маркс як складову до перехідного періоду у комуністичне майбуття, стала для В. Леніна лише зовнішньою оболонкою. Вона була реанімована владою насамперед як знайома населенню форма господарювання, котра за допомогою старих кооператорів мала допомогти втягнути кустарів і все населення в єдину систему кооперації з подальшим підпорядкуванням приватногосподарських структур радянським формам.

Знайдені матеріали виявили політику більшовиків й визначили саме таку оцінку історичного минулого. Форма кооперування пов'язується у документах із новим елементом політики більшовиків – тоталітарним підпорядкуванням всього населення державі за допомогою "старих кооператорів". Останні виступають головною дійовою особою у впровадженні плану "поголовного кооперування" населення в 1918–1920 рр.

Матеріали, знайдені в Центральному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), не тільки підтвердили документи зазначеного російського архіву, але й краще висвітлили головні події 1920 р., які у радянському кооперуванні всього населення визначили ленінський (за аналогією сталінському) "переломний" період. Він був важливою подією в підході до індустріалізації країни вже у 1920 р.

Архівні документи за 1920 р. засвідчують значимість важливої події та виявляють найактивнішу боротьбу населення у той період проти "поголовної кооперації" радянської влади, в тому числі під проводом старих кооператорів. Виявлені документи дають підставу зрозуміти, який висновок зробили більшовики з цих невдалих спроб у 1920 р., а також обґрунтовують появу всієї подальшої силової політики, яка знадобилась керівникам партії для вирішення "поголовного кооперування" населення в 30-х рр.

Не помічене в історіографії "поголовне кооперування" населення в 1920 р. як інструмент радянської влади для створення на практиці реорганізаційних заходів у кооперації відбилося в першу чергу у знайдених документах. Про це свідчать матеріали Першого об'єднаного кооперативного з'їзду в Москві 7 червня 1920 р. (де були присутні представники від усіх видів старої кооперації, у тому числі української). Якраз саме він підтверджує причетність всіх знайдених архівних документів (в деяких випадках без конкретних підписів) перших осіб радянської влади в їх боротьбі за "поголовну кооперацію" населення у 1920 р.

Виявилось, що боротьба більшовиків за підпорядкування населення держави в 1918–1920 рр. відбувалася у першу чергу в лавах старих кооператорів. Але наявних слідів її ми не знаходимо в історіографії протягом більш як двадцятирічного вивчення цієї проблематики. Це пояснюється важливістю для партії приховати такий напрям політики¹ для необхідного повторного впровадження. Його майже нема в архівних документах, тому що випробування політики "співробітництва" із старими кооператорами мало сумні наслідки для партії. Ленін був змушений встановлювати неп, що припинило індустріалізацію країни й відсунуло її у 30-ті рр.

Розуміння періоду "поголовної кооперації" населення за допомогою дій старої кооперації в 1918–1920 рр. в майбутньому надало наполегливості загальній політиці радянської влади швидше індустріалізувати країну. В її контексті розкривалися супровідні дії, які були необхідні, щоб підпорядкувати населення державно-монополістичного керівництву суспільством.

В. Ленін помилково високо оцінював роль співробітництва із старими кооператорами протягом 1918–1920 рр., постійно визнавав за ними локомотивну роль у "поголовному кооперуванні" населення. Він вважав, що з їх допомогою можна вирішити як економічні питання розподілу продуктів у країні, так і політичне – "поголовне" об'єднання населення в кооперацію. Від цього проекту він відмовився тільки навесні 1923 р., окреслюючи дві паралельно діючі програми перебудови суспільства: "за одне–два десятиріччя" створення радянського соціалізму з силовою специфікою підходів до подальшої побудови останнього в країні й другої програми: продовженої розбудови соціалізму "на епоху", яку потрібно будувати "завдяки непу".

Аналізуючи документи 30-х рр., можна побачити, що сталінська "поголовна кооперація" населення повністю виключила цей спосіб співробітництва із старими кооператорами, на якому так довго наполягав В. Ленін. Саме вони звели нанівець всі намагання радянської влади, вибудовані в 1920 р. Старі кооператори зруйнували Центроспілку як об'єднавчий орган всіх видів кооперації, який потрібен був радянській владі, організували протидію великої маси населення з допомогою листівок, агітаційної літератури, пропаганди, спрямували на боротьбу дрібних виробників; саботували розпорядження радянської влади, вдаючи її союзника, і в "співробітництві" з останньою вели свою лінію протиборствуючої політики.

Дрібні виробники-власники, у тому числі під керівним проводом старих кооператорів, відстоювали свої інтереси перед владою, особливо в Україні, проти головного ворога – більшовицької політики класової боротьби з останніми представниками інституту приватної власності. Вони виступали у поєднанні з національно-визвольною боротьбою, щоб розширити коло своїх однодумців за рахунок додаткових активних сил.

Підтверджуючі факти ми знайшли у відкритому після "перебудови" архіві СБ України. Вони дали цілісне уявлення про вагомий та дуже складний процес боротьби дрібних виробників-власників проти радянської влади в Україні. Архівні матеріали допомогли відтворити соціально-економічні явища, які були закриті радянською владою через неспро-

можність більшовиків подолати складний процес довгого (до 30-х рр.) непідпорядкування їй населення, дрібних виробників-власників.

Організоване протистояння виробників-власників і радянської влади існувало з 1918 р. У будь-який момент вони могли сконцентрувати свої зусилля і скинути радянську владу своєю силою небажання ставати найманими робітниками й назавжди лишитися можливості мріяти про власну землю та її примноження, чи власну майстерню (особливо, коли такий шанс був поруч у відсутності поміщиків і представників великого капіталу та сприятливих умов, що склалися при розпаді Російської імперії).

Аналіз архівних документів надав можливість прослідкувати не тільки "пропущені" дії більшовиків в історії, а й причини, які примусили радянську владу це зробити – закрити історичні джерела.

Наприклад, факт протистояння населення у 1920 р. визначився помилками в діях партії, її непродуманим ставленням до старих кооператорів, які не спокусилися запропонованим від більшовиків власним зиском у розподілі продуктів харчування в країні у важкі роки розрухи в народному господарстві. З вивченням документів з'ясувалася причина останнього – швидке встановлення повного контролю з боку радянської влади у цьому процесі. Не дивно, що в партії відбувався постійний пошук методів підпорядкування населення.

В період послабленої влади після закінчення громадянської війни та під час розпочатого діалогу із старими кооператорами для спільних дій в управлінні розподілом продовольства виявилось бажання протиборствуючого табору використати його на свою користь, щоб викликати нову селянську війну.

Матеріали про поточну виробничу діяльність дрібних виробників-власників в документах знаходяться не в окремому підрозділі, а у всьому архівному масиві щодо організаційного влаштування сільськогосподарського, кустарно-ремісничого й кооперативного виробництва, де обов'язково було присутнє дрібнотоварне. Ми користувалися у нашій праці архівами в Україні – ЦДАГО, ЦДАВО, СБУ і в Росії – архівами РДАСПІ, РДАЕ, ДАРФ.

Історіографія розвитку радянського суспільства у період до Другої світової війни включає різні світоглядні підходи істориків: радянського періоду і змінений погляд науковців після відкриття нових матеріалів в архівах.

Найбільші досягнення радянської історіографії періоду непу були зроблені у загальних працях Ю. Полякова, Е. Генкіної, В. Дмитренка². Важливу книгу про історію націоналізації промисловості в Україні написав П. Гудзенко³.

У 1960–70-х рр. було зроблено наступні кроки в розширеному вивченні питань нової економічної політики – Архиповим В., Морозовим Л., Биковою С., Задависьвичкою Ю., Берхіним І.⁴ У 1960-х рр. вийшли великі загальні колективні праці в Академії наук України "Історія селянства УРСР" (у 2-х томах) і "Історія робітничого класу Української РСР" (у 2-х томах)⁵.

У 1980-х рр. було опубліковано статті з висновками щодо визначення специфіки перехідного періоду: В. Дмитренко, В. Данилова, Л. Морозова, С. Кульчицького в збірнику "Экономическая политика советского государства в переходный период от капитализма к социализму" (М., 1986 р.). В них розкривались теоретичні основи і закономірності розвитку непу. У ньому на новому рівні знань було розглянуто принципи багатокладності економіки на шляху до її усуспільнення й ленінська концепція соціалістичного будівництва, зокрема в умовах непу. Нова економічна політика була розглянута істориками у цьому збірнику як перехідний період від капіталізму до соціалізму і його перемогу після першої п'ятирічки. На цих концептуальних основах з'являлися дисертаційні дослідження і монографічні роботи в Україні в наступні роки⁶. Радянська історіографія і в 80-х рр. ще успадковувала політико-ідеологічну основу курсу ВКП(б), тільки на новому рівні стосовно до суспільних наук.

Першими спробами іншого погляду, особливо на нову економічну політику як надію у розвитку ринкових відносин з оптимістичними оцінками непу як розквіту країни в напрямку першої у світі ринкової соціалістичної економіки виступили В. Попов і М. Шмельов⁷. Розпочалася кампанія "виявлення білих плям в історії", потім викриття тоталітаризму й наступного розвінчування міфів в історії. Дослідники поставили собі мету – правдиво розкрити минуле і розповісти про справжній розвиток радянського суспільства. У витоків цієї кампанії стояли відомі в суспільстві імена істориків, яким довіряла громадськість: Р. Медведев, Ю. Афанасьєв, Д. Волкогонов, О. Лацис. Розгляд пройденої історії вони розпочали від лідерів більшовиків, які зцементували партію і розбудували радянську країну. Широкомасштабне розвінчування вождів розпочалося Д. Волкогоновим з викриття прагнень до одноосібної влади генерального секретаря І. В. Сталіна і далі, до "розкриття" всіх інших лідерів⁸.

Сучасні дослідження істориків відрізнялися від попередніх зміною в методології та встановленням нових теоретичних засад у пізнавальному процесі історичного минулого. В їх працях нова економічна політика також розглядалася під кутом зору сучасних позицій, створюючи паралель

між суперечностями ринкових відносин і адміністративно-командними заходами у 20-і роки.

Дослідники вивчали окремі форми організацій як різновид дрібнопідприємницької господарської діяльності. Відбулися зрушення у вивченні основ дрібної власності й загальних підходів до державних форм підприємництва, особливо в період нової економічної політики. Нові підходи і позитивні конструкції перекреслили всі попередні погляди.

Категоричне відречення від усіх цінностей радянського періоду історії негативно відбилася на багажі загального досвіду, який давала радянсько-соціалістична розбудова. У зв'язку з цим більш доцільно формувати сучасні концептуальні підходи та робити висновки, виключаючи політико-ідеологічні стереотипи. Відкриті архіви надали можливість уявити загальний складний процес великих переломів у міжвоєнний період, побачити і зрозуміти (між великими історичними відправними віхами) боротьбу між різними поглядами на розвиток суспільства.

Українське суспільство брало участь у всіх воєнних подіях, територія України найбільше постраждала від них. Історики в загальних працях з багатьох сторін висвітлили цей непростий період. Їх цікавили осмислення сутності самої влади, "диктатури пролетаріату", взаємодії економіки й політики та ролі комуністичної ідеології в управлінні країною, компроміси, поступки влади на різних етапах нової економічної політики й в цілому в довоєнний період. Є багато спеціальних праць, присвячених окремим важливим питанням тієї епохи.

У 90-х рр. до проблем тоталітаризму звернулися українські провідні вчені – В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицький, В.М. Ткаченко, Ю.І. Шаповал. Вони вибудували науковий підхід до розуміння останнього в Україні з національної точки зору. Серед узагальнюючих глибоких досліджень, особливо періоду непу в Україні насамперед варто виділити праці С.В. Кульчицького, які висвітили історичні процеси того періоду. До цих праць у першу чергу відносяться такі: "УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.)", "Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.)". Науковець під новим кутом зору розглянув ленінські погляди на неп як єдино можливу політику у складних обставинах для радянської влади в країні і заклав у своїх дослідженнях теоретичну основу з цих питань.

У 80-х роках досліджувалася кооперативна політика в Україні, захищено дисертації, написано монографії, які дали новий науковий соціально-економічний матеріал на базі архівних джерел для поглиблення знань з проблем непу⁹.

Серед сучасних досліджень, присвячених новому етапу вивчення дрібної власності в окремих галузях економіки, є праці О. Пиріг "Ринок і торгівля України (історичний аспект)"¹⁰. – К., 1996; В. Калініченко "Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження"¹¹. – Харків, 1997; О. Сушка "Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду непу (1921–1928): історико-теоретичний аспект"¹² – К., 2003, де розглянуто більше торговельний напрям цього підприємництва. Особливо цікаво останній автор підійшов у праці до соціально-економічного портрету непману-торговця.

Інтеграцію дрібного виробника-власника в радянське суспільство (на прикладі кустарно-ремісничої промисловості України) не висвітлено в історіографії, але остання проходить червоною ниткою через всі перебудовчі процеси в державі з кінця XIX ст.* Це визначило загальний еволюційний процес в суспільстві й з'єднало феодально-капіталістичний і радянсько-соціалістичний устрої, в умовах яких інтеграція в державно-монополістичну систему відбувалася, як необхідна складова єдиного процесу встановлення державно-монополістичного управління.

В центрі уваги – важлива дійова особа XX ст. – дрібний виробник-власник, що став об'єктом перебудови до стану найманого робітника через потребу його у великій кількості для індустріального розвитку країни. Перетворенням дрібного виробника-власника займалися уряди за допомогою різних підходів феодально-капіталістичного та радянсько-соціалістичного характеру через необхідність створення над ними державно-монополістичного управління.

Важке питання необхідного реформування дрібного виробництва до нових відносин вирішувалося з великим запізненням, тому й відбулося у радикальних формах і в умовах революційних подій, щоб створити потенціал необхідного державно-монополістичного управління для перебудови суспільства. Таку необхідну діючу форму довгий час не вдавалось встановити, й уряди змінювали тактику, щоб здійснити перебудову. Суспільство протягом тривалого часу не підкорювалося

* Причини і наслідки багатьох важливих проблем у суспільстві визначалися саме у підвалинах взаємовідношень влади і носіїв дрібного виробництва, як головних його виробників. Наприклад: в дореволюційний період відбувалося гостре ставлення малоземельних селян до влади, вимушених шукати додатковий заробіток чи перекваліфікуватися до кустарно-ремісничого виробництва. Також небажання переходу до фермерського господарства з селянської общини. Це спостерігалось масовим явищем всупереч планів управління суспільства. За радянських часів (до 30-х рр.) відбувалося протистояння підпорядкуванню дрібних виробників кооперації.

ані реформуванню імперської доби, ані намаганням інших урядів капіталістичного напрямку. Радянська влада підвела форму диктатури для створення необхідних умов для державно-монополістичного управління країною. Але навіть й такі умови не підпорядкували суспільство для потрібного реформування. Воно відбулося лише за допомогою сталінського терору.

Лише за додаткового силового впливу сталінської доби дрібний виробник-власник відчув приречене для себе становище, підкорився владі й перейшов до найманого стану. Партія більшовиків знайшла необхідний шлях до індустріального розвитку країни. Вона знайшла ту завершальну складову, у першу чергу матеріальну, в особі дрібного виробника-власника, який продукував товарну складову у необхідних умовах найбільш важливе для одержання засобів виробництва в індустріалізації – експортний хліб¹³.

Під таким кутом зору ми розглядаємо історичний розвиток, який майже повністю відбився на інтеграції дрібного виробника-власника у радянську систему господарства. З цієї відправної точки зору і впливає аналіз всіх загальних праць радянського та пострадянського періоду, які одержали новий фундамент.

Інтегрування малоземельного селянина в індустріальне суспільство визначило його шлях як дрібного виробника-власника через кустарно-ремісничє виробництво й фермерство у сільському господарстві; кооперативні відносини; до найманого стану робітника фабрики, заводу, сільськогосподарської індустрії (колгоспів).

Процес інтегрування відбувався як в дореволюційну, так і в радянську епохи. Його можна розмежувати за схемою, яка висвітлює етапи розвитку інтеграційного процесу. Найважливішою точкою є загальний високий рівень боротьби проти встановлення державно-монополістичного контролю влади у дрібних приватногосподарських відносинах. Процес інтегрування дрібних виробників в країні поділяється на етапи:

До більшовицької революції відбувся століпінський період реформування. Уряд спробував в умовах самодержавства здійснити державно-монополістичне управління у країні. В першу чергу він намагався притягти велику кількість малоземельних селян до капіталістичної системи суспільства через кустарно-ремісничє виробництво та фермерське господарство, надати їм місце роботи й створити умови для подальшого розвитку¹⁴.

У той період, за архівними даними, відбулися державне інвестування кустарно-ремісничого виробництва з 1908 р. і допомога земств в організації кооперування малоземельних селян. Тільки у

період Першої світової війни на невеликому просторі та під впливом вимог важких обставин здійснилося підготовлене урядом П. Столипіна державно-монополістичне управління в практиці застосування державного капіталізму у кустарно-ремісничій промисловості для військових потреб. (Це явище хоч і відбулося під час змушених вимог війни, але виявило велику перспективу можливостей). Виявлений прояв того пошукового потенціалу влади в союзі з виробництвом без посередників, що визначив в форму державного капіталізму під час Першої світової війни, показав той необхідний позитив на практиці, який довгими зусиллями намагався запровадити П. Столипін.

Після революції відбулося інтегрування дрібного власника в радянське господарство за допомогою державного управління його виробництвом. Диктатура нової влади надала можливість підступити до його регулювання, але не шляхом реформування, а воєнно-комуністичними заходами: націоналізації, експропріації, реквізиції дрібної власності. Це відбулося на противагу більш сприятливому для приватногосподарської природи державному регулюванню у столипінський період.

Силкові умови більшовиків змусили підкоритися дрібного виробника під час протистояння в громадянській війні, а після закінчення військових баталій партія розпочала наступ в формі економічної політики, за допомогою різних форм кооперації. Їй належала загальна форма "поголовного кооперування" населення: через комунізацію у "виробничо-споживчі сітки комун" у 1918 р.; в споживчу комуну у 1919 р.; в Центроспілку у 1920 р.; в кооперативи й колгоспи у 30-х рр.

Створення державно-монополістичного управління народним господарством в умовах воєнно-комуністичних дій провалилося навесні 1921 р. Цей період наступу радянської влади на дрібного виробника власника можна розглядати як невдачу стратегії В. Леніна.

Створення державно-монополістичного управління на "взаємних умовах" з дрібним виробником в умовах вимушеної "нової економічної політики", що в свою чергу підрозділяється:

- за допомогою владних умов і зрівняльної податкової системи у 1922–1923 рр. для дрібних виробників;
- за ленінською програмою 1923 р. "завдяки непу" будувати соціалізм "на епоху".

Після провалу зрівняльної податкової політики партія більшовиків почала розбудову приватногосподарського господарства.

Під впливом наміру більшовиків до остаточного відступу перед протистоянням дрібних власників впроваджується для більшості в партії вимушена спроба (яку не поділяли в партії значна частина її

членів) додатково пристосуватися до останніх у країні в 1924–1926 рр. (Пільговий період для дрібного товаровиробництва), щоб знайти взаємовідношення і розпочати облік і контроль. На цей намір впливає програма В. Леніна, розгорнута в статті "Про кооперацію".

Державно-монополістичному управлінню на "взаємних умовах" перешкодив розквіт тіньової економіки дрібних виробників-власників з ефектом подальшого розповсюдження всеохоплюючої дрібної підприємницької стихії, з якою радянська влада не могла впоратися. Не зважаючи на пільгові умови, на які додатково пішли більшовики, продовжувалося розростання тіньової економіки, яке викликало термінову необхідність її підпорядкування до обліку і контролю. Дрібна всеохоплююча підприємницька стихія стала новою загрозою для радянської влади.

Сталінський період державно-монополістичного управління ("воєнно-комуністичні заходи):

– завершення у 30-х рр. інтегрування дрібного виробника в радянське господарство за допомогою воєнно-комуністичних заходів державного управління й політичної системи кооперації – форми одержавлення дрібного виробництва (замість націоналізації, експропріації, реквізиції дрібної власності) – "поголовне кооперування" у кооперативи і колгоспи в умовах наздоганяючої радянської модернізації.

Під кутом зору етапних перетворень автор розглядає інтегрування дрібного виробника (в першу чергу малоземельного селянина) в індустріальне суспільство. Його шлях перетворення від малоземельного селянина, до дрібного виробника-власника через кустарно-ремісничє виробництво й фермерство в сільському господарстві, (через колгосп та кооператив) до найманого стану робітника фабрики, заводу, сільськогосподарської індустрії (колгоспів). Саме так і склався процес його інтегрування, яке розпочалося до революції і продовжилось після неї. Поведінка дрібного виробника-власника під час державного перетворення визначила ставлення влади до нього у процесі реформування суспільства.

Дореволюційні перетворення розглядаються історіографією як історичний процес реформування країни в напрямку до капіталістичного розвитку, а радянська історіографія висвітила приватногосподарський сектор з позиції теорії класової боротьби як "дрібнобуржуазну стихію", якою потрібно було державно оволодіти більшовикам. У зв'язку з вищенаведеним кутом зору на проблему, і був по різному розкритий цей історичний період.

Таким чином, до "перебудови" радянського суспільства був неможливий та перспективно закритий сам шлях вивчення дрібного приватногосподарського підприємництва, й тому радянська історія нової економічної політики не вивчала в умовах соціалізму і побудови

комуністичного суспільства "інтеграцію дрібних виробників-власників". В СРСР не існувало інституту підприємництва, який був визначальним у цьому підході, тому що ніс основне навантаження в розумінні проблеми перебудови дрібних виробників у суспільстві. Партія у важкій скруті переборювала 30% населення (в Україні – більше) підприємницького типу в країні на протязі всіх років і зробила багато вузлів в цьому процесі, які на зворотному боці курсу ВКП(б) були викриті з "перебудовою". Радянська влада прийняла естафету після Сталіна й не хотіла відкривати свої сховища, щоб запобігти у масах зневіри до її головного курсу побудови розвиненого соціалізму.

Разом з тим в історіографії радянського періоду щодо узагальнюючої проблеми непу зроблено чимало. Через недоступність матеріалів про приватногосподарський розвиток дрібних виробників у країні дослідникам не відкривався шлях до всебічного розгляду проблеми цього, дійсно яскравого періоду творення нових підходів більшовиків до дійових типів програм управління в країні, перше у світі застосування яких надало пізніше конкретні практичні результати деяким країнам (так, наприклад, у Німеччині після 1945 р. було застосовано "третій шлях" розвитку суспільства, визначений для майбутнього в СРСР В. Леніним ще у 1923 р., "завдяки капіталістичним відносинам – будувати соціалізм").

Безумовно, праці науковців радянського періоду мали тенденційне спрямування, близьке до курсу ВКП(б), відредагованого Сталіним, але сама сутність тієї епохи має своє визначення в побудові нового соціалістичного утворення в світі.

Новий напрям праць в історіографії відкрила горбачовська "перебудова", коли до рук істориків, письменників, публіцистів потрапили важливі документи, які засвідчили нові для радянського народу та навіть несподівані для більшості, сторони боротьби більшовиків, які вони здійснили при перебудові феодально-капіталістичного суспільства, індустріалізації країни. Тут виявились різні підходи вже у самих дослідників. Тяжкий перебудовчий процес вплинув на все суспільство.

Тематична добірка праць, які поповнили наукові розвідки цього періоду, була зумовлена грантовими замовленнями. Тому дослідники, працюючи на нових матеріалах, різко звернули з радянської ілюстрації курсу ВКП(б). Відкрите населенню історичне минуле з життя країни не відтворювало тих великих перешкод, з якими зіткнулися в побудові радянського суспільства керівники партії. Курс історії ВКП(б) не збігався у важливих деталях з тим, що пройшов народ, щоб одержати високорозвинену індустріальну країну в короткий термін. Цей курс з погляду відкриття нових важливих фактів виглядав парадним, щоб

маскувати патріархальні подробиці малограмотного життя населення країни, яке воно пройшло в боротьбі за невеликий проміжок часу. Парадна історія, створена на великих жертвах комуністами для гордості майбутніх поколінь за нову країну і дорогу батьків, мала на зворотній стороні своєї розбудови великі трагедії, про які не здогадувався народ. Особливо вражаючою була їх сукупна кількість за 70 років і майже обвал інформації, який змінив свідомість радянських людей (прозваних новим поколінням "совками" за довіру радянській владі).

Цей негатив, на нашу думку, мав і сценарне походження. Він був вміло підведений. Ідеолог "холодної" війни З. Бжезинський не відрікався від свого творіння¹⁵.

Взірцевий напрям мети, що був знайдений В.Леніним у 1923 р. – рівень "цивілізованих кооператорів" – тепер буде досягатися в багатьох колишніх республіках СРСР через західний тип модернізації, який встановила європейська інтеграція.

В. Ленін у 1923 р. встановив період розвитку до "цивілізованих кооператорів". Росія, яка намагається продовжити цей шлях, має всі можливості досягти високого рівня розвитку. Україна, залежачи від російських енергоресурсів, не витримує європейського шляху модернізаційного поступу.

Історіографію України повернуто від радянського минулого в новому політичному напрямі. Відбувся її перегляд під кутом зору "нової концепції гуманного і демократичного соціалізму"¹⁶. Дослідники звернули з радянської до національної історії, самоцільно відкриваючи населенню історичне минуле з життя країни на рівні сенсаційних викриттів, великих страждань народу.

Парадна історія під редагуванням Сталіна (1938 р. народження) в цих променях софітів виглядає вражаючою. Гордість у майбутніх поколінь – у ХХІ ст. за історичний шлях батьків не відбувся.

Інформаційний блок, вміло підведений в Україну на національній хвилі представниками західної української діаспори, психологічний стан якої дуже довго пригнічений, ніс багаторічне невдоволення за вимушене тяжке життя на чужині, визначив єдину загальну складову. В інформаційному блоці були використані важкі умови життя радянських людей після "перебудови" й ступінь концентрації викритих негативних фактів радянської історії.

Під впливом українських науковців канадського й американського походження із збереженою рідною мовою нова українська історіографія відкинула шлях розгляду радянської історії й сам напрямок об'єктивного її висвітлення. Вона ототожнила сталінізм і радянський соціалізм в єдиній категорії.

Науковці з рішучою гарячністю піддали свої історичні праці впливу домінуючої ідеї національної розбудови країни¹⁷. Вони знехтували аналізом різновидів тоталітаризму і писали: "Історики розірвали з панівними в радянській історичній науці ... традиціями у висвітленні історичного минулого України радянської доби, припинили пошук гуманно-демократичної соціалістичної альтернативи сталінізму. Суспільствознавці пострадянської України повернулися до істини як наукового орієнтиру і мети історичного пізнання. На сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки радикально переглядається методологія історичного пошуку. Вітчизняні вчені опираються на позитивні здобутки зарубіжних дослідників, які розпочали вивчення явищ тоталітаризму, включаючи його і радянський різновид, значно раніше. Видання і перевидання їхніх книг має велике позитивне значення, оскільки відбувається процес інтеграції історичних знань"¹⁸.

Щоб зрозуміти природу цього інтеграційного явища історичних знань та вплив "позитивних здобутків зарубіжних дослідників, які розпочали вивчення явищ тоталітаризму значно раніше", треба для пояснення серйозно відійти на велику відстань від цих сучасних оцінок у минуле. Слід згадати в розумінні такої оцінки, що природа дрібного виробника-власника найбільш непроста. Вона перебирає на себе всі можливі відтінки пристосування аж до протилежного існування в соціальному складі населення. У силу свого підневільного існування вона завжди виявляє свій прихований потенціал, здатність вирішувати на свою користь завдання не відкритим способом.

В Україні розвиток капіталістичних відносин додала з 1917 р. силу для дрібних виробників-власників, зацікавлених та підготовлених національною владою УНР у той період, – старих кооператорів. Тому у період 1920–1921 рр. в Україні так яскраво проявився вибух селянської війни, якого радянська влада у пов'язанні з національним визволенням не чекала. Вона не могла дуже довгий час підкорити дрібних виробників-власників в Україні. І ця активна боротьба великої кількості вміло піднятого населення було тією причиною, яка спонукала більшовиків хірургічно відсікти інститут дрібної власності в Україні. Майбутні загальні умови радянського соціалістичного життя, як вбачали більшовики, полягали саме у відокремленні цієї дрібної власності від трудівника з нескладеною громадянською позицією – ліквідувати у них почуття наживи. Боротьба дрібних власників проти радянської влади у розширених хронологічних рамках дала уявлення продовженого процесу з 1918 р., який йшов у 30-х рр.

Щоб розібратися в підходах саме західної історіографії, що стала взірцем до інтеграції історичних знань вже пострадянських дослідників

історії, треба виділити ту її частину, яка склалася в результаті непростих процесів. Без нових документів не зрозуміла їх точка зору, з якої науковці підходять у своїх працях до складного історичного процесу в Україні після 1917 р.

У період Другої світової війни, особливо, на території західної України, з'явилося продовження боротьби дрібних власників, які довгий час залишалися в тіні, проти радянської влади. Їх кількість була вже значно меншою, ніж до 30-х рр. Дрібні власники, що вийшли на боротьбу у період Другої світової війни, в особі радянської влади визначили до кінця свого життя найзапеклішого ворога (у всьому повинного), що змусив їх працювати в найманому стані на фабриках, заводах, у колгоспах, віднявши їх власність та економічну самостійність.

У радянській історіографії дрібний виробник-середняк був тією фігурою, яка максимально сама працювала або без найманої робочої сили, або із сезонним помічником у кількості 1-2 осіб. І саме ця масова категорія, за яку боролася радянська влада, перейшла не одразу, але на бік останньої. Особливо масово вона остаточно визначилася і залишилася на її боці під час вільного вибору за умов гітлерівської окупації, свідомо погодившись на державну експлуатацію на фабриках, заводах, колгоспах взамін праці на боці німецьких окупантів.

Інша категорія дрібних виробників теж відійшла на бік радянської влади, яка зробила вільний вибір до 30-х рр. в період непу між державною та нищівною експлуатацією куркулів, непманів, скупників. Цей важливий самостійно зроблений соціальний вибір можна визнати, виходячи з факту існуючого дореволюційного аналога, який документально вже простежувався в історії у період після столипінських реформ, до революції. Це був дійсно самостійний вибір у дрібних виробників.

Дрібний виробник, наприклад, у кустарно-ремісничому виробництві добровільно обирав працю кустаря чи ремісника за замовленням держави (яке вона йому пропонувала) під час Першої світової війни, протиставляючи себе найманому становищу в скупника, куркуля. Він спеціально брав кредити у держави, щоб відкупитися з його кабали та подальше працювати в найманому до держави положенні і на державне замовлення.

Такий вибір, очевидно, показав велику перевагу державного капіталізму у феодално-капіталістичних умовах, який, на жаль, не вдалося здійснити П. Столипіну. Тільки під час скрути були "покликані" локальні функції влади, які вагомо показали перевагу зв'язку державного керівництва й дрібного виробництва в кустарно-ремісничих промислах, як і в цілому у дрібному виробництві. Але перевести країну, усунувши посередника, самодержавство було не спроможне

зробити перед його активними протиборствующими діями, які сягали повного знешкодження всіх, хто посягнув на підводну течію накопичення.

В умовах силового становлення радянського устрою більшовикам вдалося відняти у дрібних власників можливість примножувати за рахунок приватногосподарських форм виробництва і безконтрольної нищівної експлуатації дрібну власність. Дрібні власники підпорядкували собі дрібних виробників й жорстоко боролися за свою вотчину, бажаючи залишитися на своїй батьківщині в умовах приватногосподарського способу існування.

Силкові дії радянської влади були пов'язані з широким масштабом організованого протистояння дрібного виробника в Україні. Тільки вимушені з неї виїхати дрібні власники переставали загрожувати радянському устрою. В результаті тимчасової поразки вони назавжди залишалися цілеспрямованими борцями з радянською владою. Дрібні власники надовго ставали емігрантами, але з надією приїхати і повернути приватногосподарське життя в Україну. Вся боротьба їх була в першу чергу протистоянням класу дрібних підприємців радянській владі, за приватногосподарський спосіб життя на їх батьківщині. І на цій основі будувалися дослідження вчених діаспори.

В своїй боротьбі кооператори і дрібні власники завжди ставили на союзників, щоб з їх допомогою справитися з радянською владою й устроєм, який забирав у них підприємницький характер виробництва: в 1918–1920 рр. – на австро-угорський, німецький, польський уряди, дії яких ставали одразу ж окупантськими. "Похід австро-угорської армії в Україну в лютому 1918 р., тобто після укладення мирного договору між центральними державами та УНР, не має юридичних ознак інтервенції. Однак по суті це була інтервенція, яка згубно позначилася на становищі українського народу і призвела до падіння УНР. ...Поразка Петлюри (зумовлена, до речі, й небажанням Пилсудського допомогти у створенні великої української армії) призвела до остаточного придушення українського національно-визвольного руху"¹⁹.

Ті ж мотиви проявилися у 40-х рр., коли українські національно-визвольні сили ставили на німецьку окупацію. Боротьба дрібних власників велася з радянською владою під національними гаслами.

Архівні документи дали нам змогу виявити хід складного процесу боротьби дрібних виробників-власників проти радянської влади, з'ясувати соціальний склад останніх, щоб виявити причетність їх до підприємницького типу відносин. Це спонукала до протестної боротьби й відображення її в історичних працях, які наповнили сучасну українську історіографію. "Публікації зарубіжних досліджень сприятливо позначаються на розвитку української історичної науки, які оперативно

знайомлять з їх поглядами на українське минуле, інтегрують вітчизняних вчених до вивчення явищ тоталітаризму, включаючи його радянський різновид. Видання і перевидання зарубіжних досліджень має велике значення в процесі інтеграції історичних знань"²⁰.

Протестний рух з 1918 р., що відображено в історичних працях як боротьбу дрібних виробників-власників проти радянської влади, за підприємницький тип відносин, доповнив сучасну українську історіографію зарубіжними дослідженнями й вагомо позначився на об'єктивному розвитку вітчизняної історичної науки.

Зарубіжні дослідження принесли в Україну свій світогляд, діаспорну історіографію. Вона, подана через українські видавничі структури, стала для істориків в Україні взірцем у зміні радянської історіографії і текстів підручників для шкіл та вузів, у перегляді історії України.

Одним з цікавих досліджень, яке охоплює й період непу, стала праця Богдана Кравченка. Вона дає уявлення про світогляд істориків української діаспори на ті процеси, що відбувались в Україні під кутом зору, який ми спеціально висвітили вище для повноти уявлення. Його виділені слова перед початком (на обкладинці) розгляду історичних питань дають уявлення про спрямованість аналізу до подій, які розглядаються в праці "Соціальні зміни і національна свідомість в Україні в ХХ ст.":

"До 1917 р. розвиток України після її приєднання до Російської держави був підпорядкований інтересам останньої. Завдання виправити модель такого домінування було важливим складником українського питання, як воно ставилося на початку цього століття. Однак внаслідок широкомасштабної колонізації українці зіткнулися на своїй власній території з меншиною, яку можна було назвати так лише формально. З погляду суспільного розподілу праці, меншина домінувала в стратегічних центрах соціального, економічного, культурного і політичного життя. Перед тим як українці змогли започаткувати і підтримувати національний рух, здатний змінити стосунки країни з Російською державою, їм спершу належало створити надійний ґрунт у соціально і політично активних секторах їхнього власного суспільства"²¹.

Щоб до кінця збагнути цю ідею, побудовану під кутом зору українського національного самовизначення, потрібно додати більш відверті слова українського військового керівника Ю. Тютюнника: "Практична політика Радянської влади сприяє розвитку української національної культури, будь-яка інша влада буде більше затримувати процес національного розвитку ніж радянська влада. Національні сили будуть зростати більш посиленням темпом. Позиція національних сил у сучасний період, у тому числі й моя точка зору – не брати активної

участі в активній соціальній політиці, а спрямовувати свої сили на підвищення економічного добробуту країни, підняти економічний стан населення, його культурний рівень, оскільки все це сприяє розвитку національної самосвідомості. Радянська влада сама себе переживе... Завданням Партизансько-повстанського штабу є організація всіх антирадянських елементів з метою загального масового повстання, після чого УСРР замінена буде УНР"²².

Точка зору Б. Кравченка додалася тверезою оцінкою керівників УНР і склала політичну лінію поведінки українських національних представників різної пори як єдина програма домінування, захоплена головним спрямуванням соціально-економічного та культурного розвитку. Вище наведені думки заземлює цікава оцінка грузинського національного лідера, яка доповнила політичну лінію в західній українській діаспорі: "Для українців, народу з такою звивистою історією, політика коренізації відкрила "зелену вулицю" для входження їх у коло державних націй". Грузинський меншовик Н. Йорданія оцінював цю політику так: "З огляду на національні відносини більшовики підтримали неісторичні нації і вивели їх на шлях відродження. Наприклад, на наших очах створено Україну"²³. Сторонній, незаангажований погляд на історичні факти стверджує, що радянська політика коренізації відкрила "зелену вулицю" для входження українців у коло державних націй і збагатила свою культуру (надала загальну грамотність й українську загальну письменність), збагатила економіку та, як і в 1918 р., надала в період "перебудови" незалежне їй географічне розташування у максимально можливих для неї кордонах за рахунок як Російської імперії, так і СРСР у 1991 р.

Саме такі історичні дії радянської влади були вказані грузинським лідером і виділені для розбудови "неісторичної нації" на шлях подальшого становлення. Історична наука з 90-х рр. займалася виявленням антагонізмів у суспільстві й таким чином більше втягнулася в політичне його висвітлення. Незважаючи на велику кількість праць, особливо з історії періоду нової економічної політики країни, історія 20–30-х рр. залишається ще малодослідженою.

Ми намагались об'єктивно аналізувати складні процеси та історично важливі події, за якими можна скласти відправні етапи складного процесу інтеграції дрібного виробника-власника (на прикладі кустарно-ремісничого виробництва в Україні) у радянську систему господарства. Знайдені архівні документи дали змогу відтворити соціально-економічні явища, які були закриті радянською владою через складний процес довгого непідкорення їй населення, по суті протистояння дрібних виробників-власників, що точилося з 1918 р. і в

будь-який момент могло скинути радянську владу своєю силою небажання ставати найманими робітниками, назавжди лишатися можливості власності й згурпували навколо себе силу протистояння.

Інтеграція дрібного власника у радянську систему господарства, в процесі якої останній перетворився на найманого робітника, змінила соціально-економічну структуру його природи. Створилися такі крайні типи населення: дрібний власник, який сприйняв інтеграційний процес та адаптувався у радянську систему господарства, з розумінням найманого в державі робітника, у подальшому технічного і гуманітарного інтелігента. Друга частина з психологією індивідуального дрібного власника продовжувала обстоювати інтереси свого господарства, саботуючи все, що можливо в умовах влади й організуючи в тіньовому режимі свою підприємницьку діяльність.

- ¹ Постанова протоколу № 24 Політбюро ЦК РКП(б) від 30 червня 1920 р.: Секретный архив ЦК ВКП(б). Инв. № 50. „Постановили: «Безусловно запретить какие-то ни было выступления в печати и на открытых собраниях, содержащие указания на умирание кооперации или умаления роли ее в социалистическом государстве.»// РДАСПІ. Ф. 17, оп. 3, д. 93
- ² Поляков Ю.А. Переход к нэпу и советское крестьянство. – М.1967.; Генкина Э.Б. Переход советского государства к новой экономической политике (1921–1922). – М 1954; Дмитриенко В.П. Советская экономическая политика в первые годы пролетарской диктатуры. Проблема регулирования рыночных отношений. – М., 1986.
- ³ Гудзенко П.П. Робітничий клас України в боротьбі за соціалістичну націоналізацію промисловості на Україні. – К., 1957.
- ⁴ Архипов В.А. Морозов Л.Ф. борьба против капиталистических элементов в промышленности и торговле 20-е – начало 30-х годов. – М., 1978. – 265 с.; Берхин И.Б. Некоторые вопросы историографии новой экономической политики в СССР // Вопросы истории СССР. – 1961. – №3. – С.34-48; Климов Ю. Историография новой экономической политики // Вопросы истории КПСС. – 1966. – №5. – С.24-29; Задавысвичка Ю. Борьба с частным капиталом в промышленности и торговле Крыма (1921–1932 гг.). Автореферат дис.к.и.н. – Харьков, 1980.; Турченко Ф.Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. – К.; Одесса, 1987.
- ⁵ Історія селянства УРСР (в 2-х тт.). – К., 1967; Історія робітничого класу УРСР в 2-х томах. – К., 1967.
- ⁶ Кульчицкий С.В., Лях С.Р., Марочко В.И. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР. – К., 1988. – С.179; Турченко Ф.Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. – К.; Одесса, 1987. – 199 с.; Водотика С.Г., Мазур І.Д. Зміни в соціально-класовій структурі селянства України напередодні масової колективізації (1927–1929 рр.)// УІЖ. – 1983. – №2. – С.42-51.

-
- ⁷ Попов В., Шмелев Н. На развилке дорог. Была ли альтернатива сталинской модели развития // Осмыслить культ Сталина. – М., 1989.
- ⁸⁸ Волкогонов Д.А. Триумф и трагедия. Политический портрет И.В.Сталина. В 2-х кн. – М., 1989.
- ⁹ Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). – К., 1995; Морозов А.Г. Кредитна сільськогосподарська кооперація УСРР в роки непу. – К., 1994; Низова Л.В. Развитие промышленной кооперации на Украине в 20 –е годы. Автореф. дис. ...к.и.н. – К., 1988.
- ¹⁰ Пиріг О.А. Ринок і торгівля України (історичний аспект). – К., 1996.
- ¹¹ Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження. – Харків, 1997.
- ¹² Сушко О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду непу (1921–1928): історико-теоретичний аспект. – К., 2003.
- ¹³ Столипінські реформи повинні були еволюційним шляхом розвинути у суспільстві лад "цивілізованих кооператорів" – за висловленням В.Ленінка і за допомогою впливу державно-монополістичного управління в країні та швидкими темпами спрямувати його (цей високий рівень) у майбутньому до соціальних вдосконалень, перемагаючи протистояння великого й дрібного капіталу. За капіталістичних розвинутих умов на початку ХХ ст.. Столипін боровся у першу чергу за створення матеріальної основи для експорту хліба.
- ¹⁴ Нас більше цікавить цей процес у зв'язку з розглядом протягом ХХ ст. поетапної перебудови дрібного виробника, якого державне управління перетворило з патріархального малоземельного селянина до кустаря і ремісника, кооператора і найманого робітника фабрики, заводу.
- ¹⁵ Бжезинський З. Великая шахматная доска. (Государство Америка и его геостратегические императивы). – М., 1999. – С.11.
- ¹⁶ Колесник В.Ф., Коцур В.П., Коцур Г.Г. Історіографія економічної політики в Українській РСР. – К., 2002. – С.121.
- ¹⁷ У своїй більшості носії нової інформації поступово ввели західну історіографію української діаспори. Ті, хто виїхав, були тими дрібними виробниками-власниками, які не захотіли змиритись із долею найманих робітників радянських людей в СРСР і всіма правдами і неправдами виїхали до країн Заходу. Західна Україна особливо тяжіла до західноєвропейського способу життя. Дрібні власники були не в змозі віддати свою власність на користь створення індустріальної країни СРСР. Вони на чужині тяжко працювали, обслуговуючи американське (європейське, канадське, австралійське) населення за життя першого і другого покоління, не розчинюючись в ньому.
- ¹⁸ Колесник В.Ф., Коцур В.П., Коцур Г.Г. Історіографія економічної політики в Українській РСР. – К., 2002. – С.121, 123, 124.
- ¹⁹ Див.: Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996.

-
- ²⁰ Колесник В.Ф., Коцур В.П., Коцур Г.Г.. Вказ. праця. – С.121, 123, 124.
- ²¹ Б. Кравченко. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні в ХХ ст. (обкладинка).
- ²² СБ України. – Спр.73862. Фонд припинених справ (далі – ФП), 67405. – Арк.8, 14, 30.
- ²³ Б. Кравченко. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні в ХХ ст. – С.147.